

Vojislav P. NIKČEVIĆ (Cetinje)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje

UDK 091.14=163.1"11"

811.163.1`34/`37"10"

**CRNOGORSKA REDAKCIJA STAROSLOVJENSKOGA
KNJIŽEVNOG JEZIKA I MIROSLAVLJEVO
JEVANĐELJE***

Autor ovoga rada ukazuje na najbitnije osobine crnogorske (zetske) redakcije staroslovjenskoga književnoga jezika koja je prijetodila bosanskoj i srpskoj redakcijskoj pismenosti. Poseban je akcenat stavljen na Miroslavljevo jevanđelje kao najznačajniji spomenik crnogorske (zetske) ćiriličke redakcijske pismenosti i književnosti. Rješava se problem autorstva i hronotopa ovoga djela i ukazuje na jezičke i grafijske specifičnosti njegove i uticaj koji je ono izvršilo na bosansku i srpsku redakciju.

Pod *redakcijom* se u slovjenškoj filologiji podrazumijeva prilagođavanje staroslovjenskoga jezika i njegovijeh kategorija živome govoru pišćeva kraja. Dok u starijim spomenicima, koji se ubrajaju u (uži) kanon staroslovjenskih spisa, do ovakvih pojava dolazi u manjoj mjeri, u mladima ono se redovito javlja i po njima ih nije teško prepoznati i smjestiti na područje u kojemu su nastali. Za razliku od recenzija, koje predstavljaju svjesno nastojanje da se neki tekst (ili određeni tekstovi) poprave ili bilo kako prema nečemu izmijene, redakcije su obično nehotični refleksi,

* Ovaj naučni rad akademika Vojislava P. Nikčevića objavljuje se posthumno kao dio njegove obimnije rukopisne zaostavštine (nedovršena *Istorija crnogorske književnosti*). Rad je priredio i prilagodio strukturi ovoga časopisa Adnan Ćirgić.

kao slučajne omaške ili slične pojave preko kojijeh se živo govorno tlo samo od sebe, spontano probijalo pod uticajem govora pisca. Do toga je dolazilo uprkos njegovu nastojanju da ostane vjeran jeziku originala koji je prepisivao (9: 268; 5: 187-188).

Staroslovenski književni jezik ćirilometodskoga tipa u osnovi makedonskog podrijetla iz okoline Soluna, koji je kao bogoslužbeni jezik monoteističke Grčko-katoličke crkve bio posve ujednačen, dotle da nije dozvoljavao prodor bilo kakvih dijalektizama i provincijalizama da se oko njih ne bi stvorile razne jeresi, onemogućavao je uticaj narodne govorne stihije da bude izveden do kraja. *Tome je stajala na putu sama osnovna, liturgijska, funkcija staroslovenskoga jezika, koji je, upravo, kao jezik kulta u suštini bio neprikosnoven. Pojedine, uglavnom glasovne, izmene koje su se u njemu spontano vršile nisu narušavale njegovu osobenu gramatičku, tj. morfološku, sintaksičku strukturu, koja se kroz vekove dosta čvrsto držala u svima nacionalnim redakcijama* (3: 231-232).

Prilikom prepisivanja staroslovenskih tekstova, dijaci su s najvećom mogućom pažnjom iz rečenijeh razloga vodili računa da ne prave omaške. To se smatralo njihovijem najvećim grijehom. Ilustrativan dokaz za to je *Pogovor Miroslavljevu jevanđelju*. Njegov početak glasi: *Ja grešni Gligorije dijak, nedostojan nareći se dijak* (4: 59). Griješan je i bogobojažljiv¹ da u dugom prepisivanju *Miroslavljeva jevanđelja* nije počinio neku grješku zbog koje bi mu bilo zamjereno. No, i pored velike pažnje, spontane omaške su bile neminovne. Pravljene su u trenucima kad pisar od umora izgubi koncentraciju, popušti mu pažnja, zadrijema. Tako su nastajale redakcije.

¹ Dimitrije Bogdanović, *Vukanovo jevanđelje u Istoriji Crne Gore*, knjiga druga. Od kraja XII do kraja XV vijeka, tom prvi. Crna Gora u doba Nemanjića, Redakcija za *Istoriju Crne Gore*, Titograd, 1970, 105, piše: *Preko knjige koja je uživala karakter božanskog otkrovenja dobijala je takav autoritet sama vještina pisanja i kazivanja istine o životu, tako reći „blagosloveno” je samo književno stvaranje. Pisanje postaje, zato, askeza, bogougodno djelo, ravno molitvi i „razgovoru s Bogom”. Gdje god je doprla, Biblija je stvorila kult pisane riječi, kult uzvišene, lijepe, odgovorne riječi. Ona je tako među varvarske narode prenosila antičke i hebrejske tradicije, predanja drevnih, odnjegovanih kultura. Biblija, prva knjiga s kojom su se Sloveni upoznali, bila je u isti mah jedno od vrhunskih ostvarenja ljudske kulture, u kome je nataložena mudrost i ljepota mnogih vijekova i mnogih naroda. Iz tog razloga su prepisivači knjiga kao kulturnijeh bogougodnih tvorevina svaku počinjenu omašku prilikom njihovijeh prepisivanja doživljavali kao neoprostivi grijeh, unaprijed sebe proglašavali velijem grješnicima.*

Crnogorska/zetska redakcija (lat. *redactio* = popravak, popravljjanje) predstavlja tip staroslovenskoga jezika izgovoren na crnogorski (zetski) način. U stvari, taj tip je mahom glasovno prilagođen izgovoru prepisivača bogoslužbenijeh knjiga iz Makedonije i Bugarske na području poznosrednjovjekovne Crne Gore (Zete/Duklje) za potrebe širenja pravoslavlja u njoj. Obuhvata vrijeme 1183-1360. godišta, kada se nalazila pod srpskom nemanjićkom upravom kao država u državi. Nastala je u javnoj dvorskoj kancelariji Stefana Nemanje u Kotoru kao najstarija ćiriliska redakcija na štokavštini. Kao takva, kako reče Josip Hamm, *nadovezuje se na staroslavenske tekstove te u mnogočemu nastavlja staru glagoljsku pravopisnu tradiciju* iz ohridske glagoljske škole Klimenta Ohridskog i Nauma. Prilikom zajedničkoga rada pisara u Nemanjinoj slovenskoj dvorskoj kancelariji u Kotoru iz nje su se razvile srpska i bosanska redakcija staroslovenskoga jezika. Pošto se Hum kao oblast nalazio u sastavu Zete, u njemu je crnogorska redakcija poprimila samo neke specifične crte. Njezin glavni ćirilički predstavnik je *Miroslavljevo jevanđelje*, a glagoljski *Marijinsko jevanđelje*. Njezine pojedine tipične crte preko pisara prenešene su u srpske i bosanske srednjovjekovne spomenike. Kao svojevrsan tip crnogorskoga (zetskog) književnoga jezika svojega doba, posjeduje određene izrazite jezičke, pravopisne i grafijske osobine u glagoljici i ćirilici kao dvama pismima kojijema se pisala. Može se nazvati i crnogorskoslovenskim (zetskoslovenskim) jezikom. Poslije 1360. godišta postepeno se povlači i gasi (7: 478-479).

Crnogorska redakcija se upotrebljavala i u kancelariji zetskih suvladara kao oblasnih gospodara vrhovnijeh vladara srpske nemanjićke države. Polazeći od filološke analize tzv. *Vukanova (Stefanova) jevanđelja*, *Miroslavljeva jevanđelja* i drugih spomenika zetske i raške škole, srpski bogoslov Dimitrije Bogdanović izjavljuje da se *može govoriti o književnim strujanjima između Makedonije s jedne i Raške i Zete s druge strane*, i to ne u toku XI i XII v., kako mnije, nego tek od kraja XII. stoljeća *iz Makedonije u Rašku i Zetu* (2: 104). Nešto podalje od toga Dimitrije Bogdanović još dodaje i to da će Zeta, ipak, kroz sve nemanjićko vrijeme, biti u šenci raškog stvaralaštva i onijeh književnih tradicija koje su se formirale izvanj Zete na zemljištu bližem vizantijskome duhovnom uticaju (2: 107). Važno je istaći još i to da sam D. Bogdanović prihvata činjenicu da je zetska redakcija, uskoro nakon što je oplodila rašku i bosansku redakciju, *u samom Humu i u Zeti ta redakcija veoma brzo zamijenjena novim, raškim pravopisom, razumije se, u izvjesnim etapama, ali u kratkom roku* (1: 100). To je nastalo

kao posljedica srpske kulturne dominacije i političke hegemonije.

Budući da sam u *Istoriji crnogorskoga jezika* pod naslovom *Zetska redakcija staroslovenskoga jezika* i *Glavne strukturalne osobine zetske redakcije* donio najznačajnije strukturalne i tipološke odlike (6: 272-342), ovde ću spomenuti samo neke od njih kao određujuće crte po kojima pismenost i književnost zetskoga perioda pripadaju crnogorskoj književnosti. Četiri su bitne karakterne crte crnogorske redakcije koje je izrazito markiraju i razlikuju od srpske i ostalih srednjojužnoslovenskih redakcija. To su: *jest*, *jat*, *đerv* i *zelo*. *Jest* i *jat* su slova koja se u zetskoj izgovorno-pravopisnoj glasovnoj vrijednosti upotrebljavaju u vrijednosti: (i)je i j, a, ja, je, i, e, a *đerv* i *zelo* u takođe zetskoj izgovorno-pravopisnoj glasovnoj vrijednosti: *đ*, *ć* i *z* (*dz*). Će se gođ nađu ta četiri znaka, dokaz su da tekstovi u kojima se javljaju pripadaju crnogorskoj redakciji. A tamo će se samo pojedini od njih susrijeću, potvrđuju prisusutvo i uticaj te redakcije u nekoj od njoj sušednjih srednjojužnoslovenskih redakcija (8: 105-122).

Literatura

1. Bogdanović, Dimitrije. – *Miroslavljevo jevanđelje* u *Istoriji Crne Gore*, knjiga druga. Od kraja XII do kraja XV vijeka, tom prvi. Crna Gora u doba Nemanjića, Redakcija za *Istoriju Crne Gore*, Titograd, 1970.
2. Bogdanović, Dimitrije. – *Vukanovo jevanđelje* u *Istoriji Crne Gore*, knjiga druga. Od kraja XII do kraja XV vijeka, tom prvi. Crna Gora u doba Nemanjića, Redakcija za *Istoriju Crne Gore*, Titograd, 1970.
3. Đorđić, Petar. – *Posebni deo* u *Staroslovenskom jeziku*, Matica srpska, Novi Sad, 1975.
4. Gligorije dijak. – *Pogovor Miroslavljevu jevanđelju* u *Prednjegoševsko doba*, Biblioteka Luča. Priredili: dr Niko S. Martinović, Risto Kovijanić, Slavko Mijušković, Čedo Vuković. Grafički zavod, Titograd, 1963.
5. Hamm, Josip. – *Staroslavenske redakcije* u *Staroslavenskoj gramatici*, treće izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1970.
6. Nikčević, Vojislav. – *Crnogorski jezik*. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije. Tom I (Od artikulacije govora do

1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1993.

7. Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorska/zetska redakcijska pismenost u Jezikoslovnijem studijama*, Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević”. Posebna izdanja. Knjiga 53, Cetinje, 2004.

8. Simeon, Rikard. – *Redakcija u Enciklopedijskome rječniku lingvističkih naziva*, II, P-Ž, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.

MIROSLAVLJEVO JEVANĐELJE KAO PREDSTAVNIK CRNOGORSKE ĆIRILSKJE REDAKCIJE

Poznati hrvatski jezikoslovac Josip Hamm, s pozivom na fototipsko izdanje *Miroslavljevog jevanđelja* Ljubomira Stojanovića (10) i studiju St. M. Kuljbakina o njemu (8), smatra da su glavni i najstariji predstavnici „zetsko-humske“, odnosno zetske redakcije *Miroslavljevo jevanđelje* s kraja XII. stoljeća i, s osloncem na studiju paleografa-filologa Josipa Vrane (21: 5-67), povelja bosanskoga bana Kulina iz 1189. godišta (7: 197). Budući da sam *Miroslavljevo jevanđelje*, kao remek-djelo istočnoevropske književnosti, koje predstavlja pandan *Kraljevstvu Slovjena* Grgura Barskog kao monumentalnoga povijesno-beletrističkoga djela zapadnoevropske mediteranske prepoznatljivosti, detaljno proučio u *Istoriji crnogorskoga jezika* (11: 269-342) i u posebnoj opširnoj studiji (12: 71-144), ovom prilikom ću o njemu govoriti više kao o najznačajnijemu slovjenškome paleografsko-filološkome kodeksu nego o jezikoslovnome spisu. To moje zborenje o njemu treba shvatiti kao sintezu ranijih proučavanja iz tih dviju studioznih interpretacija primjerenoj prirodi i karakteru povijesti crnogorske književnosti. Kao jedno od fundamentalnijih reprezentativnih djela te povijesti, poput *Kraljevstva Slovjena*, i ono zaslužuje punu naučnu pažnju istoričara ne samo crnogorskog jezika, nego i crnogorske literature.

Pisari spomenika

Ranije se smatralo da je cio spomenik radio samo jedan pisar koji je svoje ime zabilježio u tri drugačice: Grigorije, Gligor i Gligorije. Danas se drži da su *Miroslavljevo jevanđelje* prepisivala dva pisara: Varsameleon,

utemeljitelj zetskoga pravopisa crnogorske redakcije staroslovenskoga književnog jezika, i Gligorije dijak, tvorac raškoga pravopisa srpske redakcije staroslovenskoga književnog jezika.

Varsameleon je zetski, glavni pisar *Miroslavljeva jevanđelja*, benediktinac, osnivač crnogorske (zetske) redakcije staroslovenskoga književnog jezika. Pod tijem su ga imenom identifikovali St. M. Kuljbakin (8) i A. Belić (1: 211-276), ali se poslije njih počelo tvrditi da je ranije bez osnova nazvan *Varsameleonom*, jer ta riječ, ispisana pri kraju rukopisa, nije ništa drugo do grčka slavizirana složenica *βαλσμέλεον* (što je grč. balsamovo ulje), materijal za koji se drži da služi za spravljanje boje (2: 96). Tako se tvrdi uprkos tome što je sam pri kraju toga rukopisa posebitijem pismom rekao da spomenik *Svrši s Božjom pomoću. Amin!* i poslije Gligorijeva drukčijega zapisa ispisao svoje ime jednom riječju: *varsameleon*. Prepisao je gotovo cijeli tekst spomenika (p. 1-358a) *pravopisom koji se nadovezuje na ortografiju staroslovenskih spomenika* (2: 97), što ga je A. Belić nazvao „zetsko-humskim“ pravopisom, tj. zetskijem. Taj zetski pravopis karakterišu elementi: jotovanijeh vokala **Ѧ** i **ѧ** nema. Upotrebljavaju se oba jusa (**Ѫ** i **ѫ**), ali s novom glasovnom vrijednošću i bez prejutacije. Veliki jus (**Ѧ**) upotrebljava se kao **Ѧ** i **ѧ**, uvijek u vrijednosti glasova *u* i *ju*. Mali jus (**ѧ**), koji se grafijski javlja i u staroslovenskome zatvorenom trouglastom obliku (**Ɑ**), takođe nema prejutacije i uvijek se upotrebljava u glasovnoj vrijednosti *e* i *je*. Grafem *e* (jest) pisao se u pravopisno-izgovornoj vrijednosti (*i*)*je*, a **Ѧ** kao *j*, *a*, *ja*, *je*, *ije*, *i*, *e*. Varsameleonov dio *Miroslavljeva jevanđelja* pripada crnogorskoj književnosti. Kod njega su drugi dijaci učili ćirilometodsku pismenost kao kod glavnog pisara (13: 506).

I prema Radoslavu Rotkoviću (16: 364), crnogorskome kulturnom našljeđu pripada glavni dio *Miroslavljevog jevanđelja*, rađenoga u Kotoru oko 1185. godišta. Glavni pisar, Vrsameleon, piše ijekavski imena *Stefan* i *Tekla s jatom*. A to, po srpskom lingvisti Petru Đorđiću, *lepo odgovara ... narodnim oblicima sa pravilno zamenjenim jatom Stjepan ili Šćepan i Čekla* umjesto *Stepan* i *Tekla* (5: 512).

Gligorije (Grigor/ije) je pisar humskoga kneza Miroslava s kraja XII. vijeka. Kao dijak (đak), obučavao se u javnoj dvorskoj kancelariji Stefana Nemanje u Kotoru kod glavnoga pisara Varsameleona. Dovršio je prepisivanje *Miroslavljevog jevanđelja*: od 2. stupca 358-360. strane, napisao zapise, pored Varsameleona, bio jedan od njegovijeh rubrikatora i

pozlaćivao minijature. Prema D. Bogdanoviću, on *ne osjeća razliku između ѣ i e*, već ih piše *uvijek kao e* (2: 98), što znači da je bio ekavac. Njegov dio *Miroslavljevog jevanđelja* pripada Srbima (13: 506-507), što će reći srpskoj književnosti. I time se dokazuje njihovo dvojstvo.

Varsameleonov pomoćnik, Gligorije dijak, pisar na dvoru Nemanjića, Rašanin, dakle, došljedno je ekavac. Za razliku od njega, Kotoranin Varsameleon ima i slovo *đerv* (u obliku izvrnutoga **и**) za *ć* i *đ*, dok Gligorije upotrebljava *k* i *g*. Inače, u tekstu spomenika se nalaze latinski termini **паска** i **мѡша** mjesto *pasha* i *liturgija* (grč. *λειτουργία* = molitva). I sam Ivan Krstitelj je signiran kao **Жванѣ Батистѣ**, što jasno govori o sredini u kojoj je jak romanski uticaj (16: 364-365). A to je dokazano mogao biti samo Kotor.

Struktura spomenika

Miroslavljevo jevanđelje je određeno za liturgijsku upotrebu po istočnome, pravoslavnom obredu. To je izborno (aprakos, katadnevno) jevanđelje ili pak jevanđelistar dužeg tipa i kao takvo ono ne obuhvata cio tekst četvorice jevanđelista. Ima dva dijela: pashalni (počinje od Vaskrsa) i kalendarski (od 1. IX). Osim jevandeoskog teksta, ispred svakog čitanja nalaze se crvenijem mastilom pisane oznake kada se koji odlomak čita, mjestimično s početnijem riječima određenih stihova iz *Psaltira*. To su tzv. alilujari. Rukopis kodeksa se završava samijem alilujarima, i to za nedjelje i sedmične dane. Izbor i raspored čitanja stoje u bliskoj vezi sa starijim tipikom Svete Sofije u Carigradu iz VIII-IX. stoljeća. U kalendaru se ne spominju lokalni makedonski sveci koji se nalaze u glagoljskom *Asemanovom jevanđelju* iz XI. vijeka (6: 132).

Hronotop spomenika

Pitanje hronotopa, tj. mjesta i datiranja prijepisa *Miroslavljevoga jevanđelja*, još odavno je vrlo sporno. Prvo se pojavila pretpostavka da je kao *granični spomenik samostalnog razvoja zetske književnosti*, pošto je, prema zapisu, napisan *knezu velikoslavnomu Miroslavu, sinu Zavidinu*, što znači humskom knezu i bratu Nemanjinu (po majci) Miroslavu, čija je prijestonica bila Bijelo Polje, po svoj prilici nastao u Crkvi Sv. Petra i Pavla osamdesetijeh godišta XII. stoljeća (2: 96). Poslije toga se izričito tvrdi

da natpis kneza Miroslava u Bijelome Polju (oko 1190) u svakom slučaju nedvosmisleno potvrđuje da se knez Miroslav pojavljuje kao ktitor hrama Sv. Petra, bilo to njegovoga dijela ili kao obnovitelj cijeloga manastira. Knez Miroslav je vladao u Zahumlju, po dokumentima do 1190. godišta, kada je držao i jedan dio Polimlja. Tada je svakako i podigao Manastir Sv. Petra, u kojemu je nastalo i čuveno *Miroslavljevo jevanđelje*, koje je po njemu i dobilo ime, a nastalo je najvjerovatnije između 1180-1191. godine (15: 1). A natpis na manastirskoj crkvi je nastao u istom periodu, dakle krajem XII vijeka (19: 63-64).

Sam Božidar Šekularac navodi kako ima pokazitelja da bi najveći dio Crkve Sv. Petra u Bijelom Polju mogao biti izgrađen znatno prije kneza Miroslava, možda već u XI. ili početkom XII. stoljeća. Na popisu crkava u Crnoj Gori, ta crkva se tretira da je slična crkvama zrele romanike kakve su crkve Sv. Luke, Sv. Ane, Sv. Marije Kalodete i Sv. Pavla (3: 204). To verificuje Dragan Podgorni koji je u doktorskoj disertaciji iz arhitekture (odbranjenoj u Minhenu) utvrdio da je sporna crkva u potonjijem godištim Miroslavljeve vlade iz romaničke crkve s razmeđa XI-XII. stoljeća sa zapadnoga preuređena na istočni obred, pa se može vjerovati da je tada nastao i *Ktitorski natpis kneza Miroslava* (11: 283). A ta prepravka je izvršena 1186-1190. godišta ne samo u doba kada u Humu nije bilo istočnoga obreda (pravoslavlja), nego i usljed toga što su u njoj izvođeni radovi. To je onemogućavalo prijepis *Miroslavljeva jevanđelja*, utoliko prije ako se zna da je tada Hum, kako naučavaju J. Vrana (22: 166) i L. Mirković (9: 5-8), u crkovnom pogledu bio pod latinskom jurisdikcijom (Bar, Dubrovnik) te se u to vrijeme pravoslavni uticaj u njemu skoro uopšte i ne oseća. To onda Bijelo Polje po svemu isključuje kao mjesto prijepisa *Miroslavljeva jevanđelja*.

S tim se slaže i činjenica da *Miroslavljevo jevanđelje* sadrži više od sto dvadeset čitanja koja se ne slažu ni sa službenijem čitanjima Pravoslavne crkve niti pak s čitanjima drugih slovjenskih, mlađijih aprakosa, da ono čuva karakter staroslovenskih aprakosa, te da je van uticaja liturgijskih promjena u vizantijskoj crkvi. Ukazuje, takođe, na mogućnost da je ono napisano u sredini koja nije bila izložena neposrednome vizantijskom uticaju (2: 99-100). To je posigurno bio Kotor prije osnivanja Nemanjine javne slovanske dvorske kancelarije. U njoj počinje da djeluje tek od početka 1186. godišta, kada je započelo da se prepisuje *Miroslavljevo jevanđelje*, koje je trajalo do 1190. godišta. Tu je prepisano kao narudžbina

od strane njegova brata Miroslava za Crkvu Sv. Petra u Bijelome Polju kao svoju zadužbinu, jer nije imalo de drugde biti prepisano. Sama činjenica da je ostalo posve sačuvano (netaknuto) od mrlja voska istopljenijeh svijeća, dokaz je da nije upotrebljavano u toj crkvi, kao što nije u njoj ni nastalo, da je kao veleljepna svečana knjiga, do njegove pojave ornamentima neviđene ljepote u raznijem bojama, ukrašena da služi za izvanjliturgijsku upotrebu, da bude reprezentativna relikvija koja odgovara kneževoj zadužbini.

Nije slučajno što je *Miroslavljevo jevanđelje* kao tako veličanstvenu knjigu Gligorije dijak u svojstvu pisara kneza Miroslava ukrasio zlatom u inicijalima i minijaturama, posvećujući je svojem *knezu velikoslavnome Miroslavu ... A mene, gospodine, ne zaboravi grešnoga* – nastavlja Gligorije – *no sačuvaj me sebi, da mi nije, gospodine, žao što sam radio tebi, knezu svome gospodinu, ako me ne sačuvaš grešnoga* (14: 59). Tu posvetu mu ne piše Varsameleon, jerbo on nije bio njegov pisar, već samo glavni realizator Mirosavljeve narudžbine kao skriptor u Nemanjinoj dvorskoj kancelariji. Time se jedino može objasniti pravićenstvo i svečani ton Gligorijeve posvete tome knezu u njegovoj kultnoj knjizi *Miroslavljevo jevanđelje*.

U istoriji književnosti konstatovano je da grafija glavnoga pisara, kao i upotreba nekih riječi u spomeniku zapadnoga, primorskog podrijetla (мѣша – misa, liturgija) govore o važnoj posredničkoj ulozi glagoljskijeh primorskih tekstova u predistoriji nastanka *Miroslavljevog jevanđelja*. U stvari, glagoljski staroslovenski predlošci morali su da prođu kroz zonu de se javlja taj romanski oblik (мѣша), a to je zapadna, odnosno primorska zona govora i njene fonetske (o - e mjesto ѣ - ѣ), a naročito morfološke i leksičke osobine (asigmatski aorist, nesažeti imperfekat, kondicional, nastavci imperfekta itd.) (2: 97-98). Radoslav Rotković je izričit u tome da *Miroslavljevo jevanđelje* nije moglo da nastane u Dubrovniku, s kojijem je knez Miroslav ratovao, niti pak u Stonu, zbog sukoba s papom, ni u Bijelome Polju u vrijeme izgradnje crkve i još s katoličkoga predloška na glagoljici. Ima 120 razlika pomeđu toga teksta i zvanične pravoslavne jevanđelistike, što je utvrdio srpski bogoslov D. Bogdanović. Zato je jedini odgovor na sva pitanja: Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru – produžuje Radoslav Rotković.

R. Rotković za priču o skriptorijumu u Crkvi Sv. Petra i Pavla u Bijelome Polju, u kojoj je navodno nastalo *Miroslavljevo jevanđelje*, kaže da je samo nerealno povezivanje djela i naručioca, koji je, uzgred rečeno, bio nepismen, jer je metnuo krst na mirovni ugovor s Dubrovnikom, potpisan

tri-četiri godine prije završetka potpisa spomenutoga jevanđelja. Nauka je, na kraju, ipak došla do zaključka da je takvo djelo moglo da nastane samo de je već postojala takva prepisivačka djelatnost i de su se odavno miješali romanski i vizantijski uticaji. Pošto je Miroslav, s Nemanjom, ratovao protiv Dubrovnika i bio ekskomuniciran od pape, a iz Stona se i sam sklonio u Bijelo Polje, jevanđelje je moglo da bude prepisano samo u Kotoru, s katoličkoga predloška u Sv. Tripunu na glagoljici, pa je stoga njegov tekst bio nesaglasan s pravoslavnijem kanonom i sačuvan je bez mrlja od voska, jer uopšte nije upotrebljavan (17: 212).

Tačno je da je *Miroslavljevo jevanđelje* prepisano u Kotoru, ali bez ikakvih glagoljskih posredničkih katoličkih tekstova i vizantijskih uticaja iz primorske zone. Sve do početka 1186. godišta takvih glagoljskih katoličkih tekstova niti pak vizantijskih uticaja u toj zoni, pa samim tijekom ni u Kotoru, nije bilo. Utvrđenih 120 razlika između teksta *Miroslavljevog jevanđelja* i zvanične pravoslavne jevanđelistike ne dolaze otuda što mu je predložak bio katolički, nego usljed toga što mu je glavni prepisivač bio Varsameleon – katolik, benediktinac. Uz to se uopšte ne uzima u obzir da je već u makedonistici Vangelija Despodova dokazala elemente slovenskog predloška kojim je vezan za Klimentovu glagoljsku tradiciju ohridske književne škole (4: 251-259) i da je još 1980. godišta u Skoplju o makedonskoj glagoljskoj podlozi *Miroslavljeva jevanđelja* odbranila komparativnu doktorsku disertaciju *Јужнословенскиот поли апракос (според Григоровичето ев. бр. 9 и Мироволавето ев.)*. A i sam sam, u vezi s tvrdnjom da je *Miroslavljevo jevanđelje* nastalo prema *određenom katoličkom predlošku*, odnosno da je prepisano *s katoličkog predloška na glagoljici* su 120 razlika između toga teksta i zvanične pravoslavne jevanđelistike u Katedrali sv. Tripuna u Kotoru, napisao da se to nikako ne može prihvatiti, jer Katolička crkva u vrijeme prepisivanja *Miroslavljeva jevanđelja* na ćirilici (1186-1190) nije imala nikakva interesa da u katoličkom Kotoru, u Katedrali Sv. Tripuna oko sto i trideset šest godišta od crkavnoga raskola (1054) na ćirilici kao suparničkome pismu Istočno-pravoslavne crkve prepisuje to jevanđelje (13: 116) istočnoga, pravoslavnog obreda.

Varsameleon ili Balša Primorac?

Božidar Šekularac je mnijenja da riječ *balsameleon* ne mora

značiti *balsamovo ulje*, jer kakvoga smisla ima da se tom riječju završava reprezentativna knjiga kakvo je *Miroslavljevo jevanđelje*. Poznato je da su monasi zbog svoje skromnosti vlastita imena na kraju rukopisa ostavljali u tajnopisu jer nijesu željeli da im se ime zna. Vjerujemo da je i ovđe isti slučaj, tako da prvi dio ove složenice jasno daje ime Balsa (Balša), drugi dio – *meleon* mogao bi imati više značenja. Grčki *meleon* od *mel* – na primorju: *bjeličasta, žedna zemlja; rukavac; vrlo fini krečnjački pijesak; prud*, dok je *melo* – *plitko mjesto u moru uz kraj; pridjev – melan – pjeskovit*.

B. Šekularac u nastavku podvlači još i to da je ta riječ *meleon* sveslovjenska. Kako su svi oblici te riječi vezani za primorje, to bi i riječ *meleon* mogla biti razriješena kao *primorac*. Dakle, riječ iz tajnopisa *Balsameleon* vjerovatno je ime pisara Balše Primorca. Zar i ime naselja *Baošić* (<*Balšić*) u Herceg-Novom ne podseća na istu formu? – pita se Božidar Šekularac (20: 31, 37).

Ta Šekularčeva etimologija je vrlo moguća i posve usklađena s Kotorom kao s primorskim gradom u kojemu je *Miroslavljevo jevanđelje* posigurno prepisano. Da je o tome konsultovao radove Dargoja Živkovića, Radoslava Rotkovića i Vojislava P. Nikčevića, i sam bi se uvjerio u tačnost te lokacije i s njom povezane mogućnosti njegove etimologije. Etimologiju Božidara Šekularca treba i pobliže lingvistički objasniti. Zna se da je *beta* drugo slovo starogrčkog alfabeta, pismeni znak za starogrčki suglasnik [b], koji zvuči „mekše“ negoli naše B. Izgovara se po prilici kao u novogrčkome. Stoga se piše mjesto rimskoga V (usp. *Bárrōn* – *Varro*). Od srednjega vijeka *beta* je od bilabijalnoga glasa [b] priješla u labiodentalni [v] (usp. Βαρβαρος = stgr. *bárbaros*: nvgr. *várvaros*); otada se naziva *vita* te se prestala upotrebljavati kao brojni znak. Ćirilo je za glas [b] uveo novo slovo u glagoljski alfabet: *buky* (=stilizovano slovo *beta*), a *beta* (veta) mu vrijedi kao v (18: I, A-O, 151).

A *r* (er) u *Varsameleon* je znak preuzet u staroslovjenski jezik (*rci*) i savremenu ćirilicu iz grčkog alfabeta (P, p) za tekući ili likvidni suglasnik ili zvučni alveolarni vibrant koji se u raznijem jezicima i govorima tvori na različite načine, ostajući slična zvuka i koji je (kao i *l*) često sonant (18: II, P-Ž, 235). Tamo će je sačuvano naše [l] najviše odgovara praslovjenskom [l] koje odražava likvidne suglasnike (*l* i *r*) indoevropskoga prajezika (18: I, A-O, 736).

Prema tome, osim etimologija *Balsameleon* i *Balša Primorac*, u

potpunoj su lingvističkoj saglasnosti i oblici *Varsameleon* i *Balsameleon* kao sinonimi. Jedino je vjerovatnije da je ime *Balša Primorac* kao glavni pisar *Miroslavljeva jevanđelja* ostalo u tajnopisu *Varsameleon* iz razloga što nije bio Miroslavljev pisar, već pisar u kancelariji na Nemanjinome dvoru, a ne iz skromnosti. Kao takvi, morao je ostati u šenci Gligorija dijaka koji, kao skriptor kneza Miroslava, sam u posveti mu priznaje da za njega radi, da mu je on, iako je njegov udio u prepisivanju i ukrašavanju spomenika mali, zlatom ukrasio to veličanstveno likovno umjetničko djelo. Uz to ga još moli za oprost ako je u njegovome prepisivanju počinio kakve pogriješke.

Tako je svijem kazanim definitivno riješeno pitanje hronotopa *Miroslavljeva jevanđelja* kao prvorazrednoga kulturnog spomenika crnogorske književnosti u povijesnoj vertikali *Kraljevstvo Slovjena* Grgura Barskoga – *Miroslavljevo jevanđelje* Varsameleona (=Balša Primorac) i Gligorija dijaka – *Oktoih* iz Crnojevića knjigopečatnje i Njegošev *Gorski vijenac*. Zato sam na prednjoj i zadnjoj korici prvog toma monografije *Crnogorski jezik* donio slova *jest*, *jat* i *đerv* kao tri glavna izgovorno-pravopisna obilježja koja određuju zetsku redakciju staroslovjenskoga književnog jezika starije crnogorske književnosti i *ć* (*š*), *ź* (*ž*) i *s* (*dz*) na prednjoj i zadnjoj korici drugog toma istorije *Crnogorski jezik* kao identitetske određujuće reprezentativne glasove i foneme novije crnogorske književnosti u *Gorskom vijencu* kao kruni ukupne crnogorske literature.

Jezik i grafija spomenika

Po sudu Petra Đorđića, evanđelijski tekst pisao je glavni, anonimni pisar spomenika isključivo mrkijem, ne sasvim crnim mastilom, i to krupnijem, pravougaonim izduženijem tipom ustavnoga pisma, neujednačenim i po veličini i obimu pojedinih slova. Pismo prvih 88 strana je docnije, u XIV. vijeku vršenim, dosta grubijem podebljavanjem, moralo izmijeniti svoj prvobitni lik. Pismo drugoga pisara, Gligorija, sitnije je i kvadratnog je tipa, pisano crvenijem mastilom i dvojakim pravopisom; u evanđelijskijem zaglavljima pravopis je arhaičan, kao što je u evanđelijskom tekstu, a pošljednja četiri stupca su pisana drugim, novijim pravopisom – smatra Petar Đorđić.

Ranije je A. Belić držao da je veliko značenje *Miroslavljeva*

jevandělja prije svega u tome što se iz određenijih i ustaljenih osobina njegove grafije i ortografije može zaključiti da je formiranje srpske nacionalne recenzije staroslovenskoga jezika u svojoj osnovi već bilo završeno ranije (krajem XI. stoljeća) i mnogo prije osnivanja samostalne srpske crkve. To mišljenje i Petar Đorđić neosnovano prihvata. Uz to u paralelnoj upotrebi dvaju pravopisa, starijega i novog, iako već u ograničenome obimu, vidi pravac razvitka „srpskohrvatskog“ načina pisanja, koji je već u prvoj polovini XIII. vijeka dobio svoje ustaljene osobine. Dalje u „srpskohrvatskom“ ćirilskom pismu i književnome crkvenom jeziku jasno zapaža genetičku vezu s glagoljskim pismom, koje je još u drugoj polovini XII. stoljeća postojalo pored nadmoćnijega ćirilskog – nastavlja Petar Đorđić.

Đorđić još tvrdi da je tijekom pismima pravopis bio zajednički u oba crkvena obreda, istočnome i zapadnom. To je oni arhaični i glavni način pisanja u *Miroslavljevom jevandělju*. Najvažnija osobina toga pravopisa jeste upotreba naročitog znaka za glas *h* (u obliku *ћ*, npr. *ѢВ(А)НГЕЛНЕ*), koji je bio osobina jedino naše ćirilske i crkvene i svjetovne grafije te se javio kao adekvatna zamjena glagoljskoga slova. Međutijem, Gligorije u svojem zapisu piše *ѢВАНГЕЛНЕ*. To je druga, novija škola, svetogorska i uopšte istočna, u kojoj se više nije pisalo glagoljicom, a iz koje je izašao Gligorije.

Glavni pisar radio je u oblasti, ako ne i školi, u kojoj su se upotrebljavalo, pored glagoljskoga i ćirilskog, još i latinsko pismo za latinski jezik. Zato u grafiji glavnoga pisara ima morfoloških elemenata latinskoga beneventanskog uglastoga pisma. U toj zapadnoj sferi karakterističan je izraz *missa*, slavizirano *мѣша* (docnije *маша*), koji se kao zetsko-humski arhaizam srijeće u *Miroslavljevom jevandělju*, a pored toga nalazi se i istočni naziv *литурѣиѧ*, koji je poslije sasvim zavladao u sređenoj raškoj recenziji. Ima i drugih arhaičnih i regionalnijih osobina, i to ne samo leksičkih koje se nalaze u raškoj školi. Takve jezičke i pravopisne osobine kojijema se odlikuje *Miroslavljevo jevandělje*, koje se u svetosavskoj crkvi i nemanjičkoj državi, u čijem se sastavu nalazilo i Zahumlje (kao uostalom i Zeta), nijesu mogle održati - čuvale su se i dalje u nejakoj ćirilskoj i crkvenoj pismenosti u Bosni do početka XV. vijeka, a pogotovo na području hrvatske glagoljice (6: 132-133).

I tvrdnje Petra Đorđića o tome da je glavni pisar radio u oblasti, pa moguće i školi, u kojoj su se upotrebljavala tri pisma – glagoljica, ćirilica

i latinica – iz potonjega paragrafa odaju da je to bio Kotor. U njegovoj Nemanjinoj javnoj dvorskoj kancelariji jedino su postojali benediktinci, poput Varsameleona, odnosno Balsameleona ili Balše Primorca, koji su znali ta pisma i njima se koristili u prepisivanju glagoljskijeh, ćirilskih i latinskijeh knjiga i dokumenata u kojijema se miješaju navedeni jezički, grafijski, pravopisni i likovni elementi istočnoga i zapadnog obreda.

U početku je bio zajednički pravopis, upravo sve dok se nije polako i postepeno diferencirao na zetski u Varsameleonovome gotovo cijelome tekstu spomenika s glagoljicom kao preovladavajućemu zajedničkom pismu, morfološki naličnijem u Duklji tradicionalnoj skripturi beneventani, i raški u Gligorijevome samo neznatnom dijelu rukopisa pri kraju spomenika, koji je sve više poprimao istočno obličje, jer su se Rašani kao istočno-pravoslavni etnikum opredijelili za ćirilicu kao jednostavnije dominantno službeno pismo u početnoj etapi njihova sticanja pismenosti i književnosti krajem XII. stoljeća. Gligorije dijak morao je kao budući Miroslavljev pisar i Varsameleonov đak završiti spomenik pohvalom kao legitimacijom da se zna ko je Ko, kome je jevanđelje posvećeno i koji je knežev pisar pisao posvetu u čast njemu u pogovoru kodeksa. Samo se time može objasniti veliki nesrazmjer Varsameleonovoga i Gligorijevoga dijela teksta, prepisivanoga njihovijem zajedničkim radom.

U prilog tome govori sve što je rečeno o strukturi, pisarima, hronotopu, Varsameleonu, odnosno Balsameleonu kao Balši Primorcu, jeziku, grafiji i dvama pravopisima *Miroslavljeva jevanđelja*. Njegov istočni i zapadni karakter u kotorskoj kancelariji Stefana Nemanje kao sredini koja tek počinje da ustanovljava i baštini istočno-pravoslavnu tradiciju dokazuje i ornamentika, iluminacije i minijature toga najljepšeg slovenskoga kodeksa, kojijema je ukrašen bez premca među svim redakcijskijem spomenicima te vrste u srednjemu vijeku.

Ornamentika spomenika

Prema Petru Đorđiću, ornament u *Miroslavljevu jevanđelju* po spoljašnjem šaju prevazilazi sve ostale slovenske ornamente (Buslajev, 1884). Po vrsti ukrasa to su, prije svega, čelna zastavica ili pak vinjeta na prvome listu i četiri umjetnički izvedene pletenice, koje dijele pojedine odseke teksta, a ostali ukrasi su 296 inicijala i minijatura u bojama.

Vinjeta s likovima triju jevanđelista (Jovana, Marka i Luke) rađena

je po orijentalno-vizantijskome uzoru. Ima još dva ili tri primjera istočnih uzora pri izradi inicijala, ali su oni posredno došli iz južne Italije, kao i vas ostali ornament, koji nosi izrazito zapadni, romanski karakter, prenešen iz benediktinskih manastira provincije Apulije u skriptorijume na zetskome i dubrovačkom primorju ili u njegovu zaleđu, Miroslavljevom Zahumlju. Na romansko podrijetlo ornamenata upućuje i natpis na minijaturi Jovana Krstitelja - **ЖВАНЬ БАГІСТА**. Inicijali su ukrašeni stilizovanom i deformisanom florom i faunom, prirodnom i fantastičnom, i raznijem drugim ornamentima. Sve je to u živome pokretu, što je odlika zapadnoga stila, nasuprot strogoj mirnoći vizantijskoj. Lica kod ljudskih figura su profanijeh i sakralnih obilježja, svježja i okrugla, nasuprot asketskim likovima u naslovnoj vinjeti. Inicijali se nalaze prije samoga teksta. Prvo su rađene linearne konture crnijem i crvenim mastilom, bez šenčenja i plastičnosti. Poslije toga su stavljene boje crvena, žuta i zelena te rjeđe bijela ili mrka. Minijature imaju obično dekorativnu, a rjeđe ilustrativnu svrhu. Najčešće se ponavlja figura Hrista. Jedanput je iznad figure Isusa koji šedi na prijestolu nacrtan golub – simbol Sv. Duha – kako slijeće na Hrista. U toj, u ikonografiji neuobičajenoj ilustraciji Hristova krštenja, tražen je bogumilski uticaj, koji je neosnovano indiciran i u samome tekstu *Miroslavljeva jevanđelja* u arhaizmu **инокѣды сынѣ** (6: 132).

Spomenik kao izvor uticaja crnogorske na bosansku i srpsku redakciju

Polazeći od navodne „zetsko-humske“, tj. crnogorske redakcije iz *Miroslavljevog jevanđelja*, Dimitrije Bogdanović konstatuje da će ta redakcija nastaviti da živi, s izvjesnijem izmjenama, u rukopisnoj tradiciji srednjovjekovne Bosne. Tu će jusovi, u izvjesnijem spomenicima, biti zadržani sve do XIV. vijeka. Zadržaće se i **ћ** (*đerv*) u značenju *ć* i *đ*; **ѣ** će biti upotrebljavano kao *e* i *je*; **ѣ** kao *e* i *ja*. Međutijem, kako je ranije već kazano, u samome Humu i Zeti ta je redakcija veoma brzo zamijenjena novijem, raškim pravopisom, naravno u izvjesnijem etapama, ali ipak u kratkom roku.

D. Bogdanović dalje kaže da se već u *Kulinovoj povelji* iz 1189. godišta, upućenoj Dubrovčanima, oseća uticaj raških promjena, prije svega u upotrebi **к** i **г** u značenju *ć* i *đ*. Ali, zadržano je *đerv* u starom obliku (**ћ**), a **ѣ** se upotrebljava kao *ja*. Jotovanja nema. *Kulinova povelja*,

ispisana na pergamentu, sačuvana je u tri primjerka, od kojih se originalni primjerak čuva u Javnoj biblioteci u Petrogradu (Sankt Peterburg), a dva prijepisa u Dubrovniku.

Tzv. zetsko-humski, odnosno zetski elementi još uvijek preovlađuju i u Nemanjinoj *Povelji manastiru Hilandar* iz 1199. godišta. Njezin original je, nažalost, iz Hilandara nestao u doba Prvoga svjetskog rata. Ona je pisana brzopisom, koji posjeduje i starijih i novih elemenata.

Mnogo je interesantnije prisustvo „zetsko-humske“ tradicije u *Hilandarskom tipiku* iz 1199. godišta, koji se čuva u Hilandar. Na osnovu njegovijeh jezičkih osobina, može se pretpostaviti da je pisar toga rukopisa podrijetlom iz Zete. On je prihvatio raški pravopis, ali je djelimično ostajao i pri ortografiji sličnoj pravopisu *Miroslavljevog jevanđelja*, samo bez jusova. Ponekad upotrebljava malo jus (Ɱ), ali isključivo ugledajući se na ruski pravopis toga vremena, radi arhaiziranja teksta.

Izvjersnijeh rijetkih zetskih osobina ima i u *Hilandarskoj povelji* kralja Stefana Prvovjenčanoga iz 1200-1202. godišta, ali je ta povelja (koja se danas nalazi u Hilandar) u duhu novoga, raškog, svetosavskoga pravopisa, s pravilnom upotrebom Ɱ iza samoglasnika i suglasnika; upotrebom Ɱ pored Ɱ u početku riječi i poslije samoglasnika, a obilježavanjem umekšanosti suglasnika ispred *a* kakvijem drugim načinom (u *Hilandarskoj povelji* Stefana Prvovjenčanoga je najčešće i dalje Ɱ u značenju *ja*) (2: 100-101).

Spomenik na razmeđu Istoka i Zapada

Na temelju izloženijeh brojnih podataka i provjerenijeh činjenica, koji proizilaze iz kompleksno sprovedene analize veoma složenijeh pitanja autorstva, hronotopa i nacionalne atribucije rukopisne knjige *Miroslavljeva jevanđelja*, sa sigurnošću se može zaključiti da je ono moglo biti jedino prepisano kada se Kotor nalazio u sastavu srpske države, u periodu od godišta 1186. do 1190. Pisala su je i ukrašavala zaista dvojica pisara: tekstualni dio gotovo u cjelosti zetski pisar Varsameleon, a određeni dio ukrašavao i samo neznatno prepisivao Rašanin, dijak Gligorije. U tekstu prvoga pisara ispoljavaju se grafijske, jezičke i pravopisne osobine zetske (crnogorske) ijekavske redakcije, a u tekstu drugoga pisara grafijske, jezičke i pravopisne odlike raške (srpske) ekavske redakcije. Zetska redakcija se javlja prije drugih redakcija, tj. u vrijeme raške prevlasti u Zeti iza 1183.

godišta, zato što se ona tada, kao i ranije, nalazila na visokom stupnju kulturnoga razvitka. Njezin samostalan razvoj, realizovan u dukljanskome periodu, u doba postojanja državne samostalnosti iz vremena Vojislavljevića, obilježen takvim spomenikom zapadnoevropskoga ideološkog smjera i strukturalnoga stilskog i tipološkoga opredjeljenja kakvo je *Kraljevstvo Slovjena* Grgura Barskog, biva ipak prekinut raškom okupacijom Zete. U novijem okolnostima, srpski mjerodavni politički faktori u Raškoj počinju preuzimati inicijativu i ulogu tvorca u Zeti nove, drukčije kulturne tradicije – tzv. srpskoslovenske, ćirilometodske, istočnoevropske. Kao rezultat tih i takvih njihovih nastojanja i orijentacija pojavi se *Miroslavljevo jevanđelje*. Ali, kao što to redovno biva, stare tradicije nijesu mogle biti odjednom prekinute, niti pak nezavisno od njih formirane nove. Stoga se taj spomenik i javio kao simbioza novoga i starog, kao ukrštanje istočnih i zapadnih struktura u slovjenskome kodeksu koji, bez ikakve sumnje, posjedovao ohridski makedonski glagoljski predložak. Iz istoga razloga je sačuvao karakter graničnoga spomenika.

Za razliku od Zete, koja iz nadređenoga postepeno dolazaše u podređen politički i književni položaj, Raška kao vazalna i Bosna isto kao vazalna vizantijska zemlja postepeno se dizavši iz političke i kulturne potčinjenosti Vizantiji, tek krajem XII. stoljeća počeo da stupaju na istorijsku pozornicu. Raška više, a Bosna manje. I prirodno, zbog nepovoljne kulturne situacije u kojoj su se na početku nalazile, bile su prinuđene da formiraju svoje pismenosti, i književnosti započnu s osloncem na zetska kulturna središta kao tada najrazvijenija, da vlastito najstarije nasljeđe kulture oplode stvaralačkim impulsima i tradicijama iz onovremeno mnogo naprednije Zete, u čijemu su se državnom sastavu prije toga i same nalazile. Uostalom, za to postoji vjerodostojna analogija u odnosu Grčke i Rima. Rim je vojnički pokorio Grčku, ali ga je zato ona duhovno, sopstvenom izvanredno bogatom kulturom i civilizacijom osvojila i oplemenila. Otuda se određeni pravopisni i likovni elementi iz *Miroslavljeva jevanđelja* pojaviše u prvijem raškim i bosanskim spomenicima iz toga i mnogo poznijega vremena. To isto vrijedi i za humske spomenike.

Svojijem brojnim grafijskijem, jezičkim, pravopisnijem i likovnomjetničkim karakteristikama samo *Miroslavljevo jevanđelje* otkriva da je u fiksiranome vremenu jedino moglo biti ispisano u Zeti. Takvu njegovu lokalizaciju opravdavaju i sve istorijske činjenice – društveno-

političke, crkovno-vjerske i kulturno-civilizacijske. Zato naučnici taj spomenik najčešće tretiraju kao najstariju sačuvanu zetsku (crnogorsku) ćiriličku knjigu. A u pogledu njegova još užeg lociranja, zacijelo sve govori u prilog Kotoru kao gradu u kojemu je najprije moralo biti prepisano. U njemu kao tadašnjemu poznatome kulturnom centru s vrlo povoljnim društveno-političkim statusom i rangom, priznatijem, uvaženim i zaštićenijem čak i od strane najautoritativnije vrhovne raške vladalačke strukture, bijaše utvrđen Nemanjin dvor. Na tome dvoru siguno je bilo dijaka poput Gligorija, pisara podrieklom iz Raške, Srba (ekavaca), koji su se za upravno-administrativne i kancelarijske poslove obučavali, ili ih pak na tome istom dvoru obavljali, u kotorskoj katoličkoj sredini, u društvu s pisarima i jerejima koji pripadahu i tada još moćnome benediktinskom redu. *Evanđelje kneza Miroslava* jamačno predstavlja odraz prilika na samoj granici između Istoka i Zapada. A linija razgraničenja je i 395. i 1054. godišta išla preko Boke Kotorske. Ovi zaključci još više dobijaju na snazi kad se uzme u obzir da je zahumski knez Miroslav po majčinoj liniji posigurno bio u srodničijem odnosima s velikim raškijem županom Stefanom Nemanjom, da je i u idejno-političkim i crkovno-vjerskim pitanjima s njim bio takođe mnogo blizak, a ima i čvrstijih razloga za vjerovanje da je i njegov Hum (Zahumlje) ipak bio, sigurno u određenome vazalnom odnosu, u sastavu raške države. Ako je to tako, a sve govori da jeste, biće da je iz tih razloga za svoju zadužbinu, Crkvu Sv. Petra i Pavla u Bjelome Polju, koja se od godine 1186. do 1190. stvarno preuređivala sa zapadnoga na istočni obred, dao nalog da se u to isto vrijeme za nju na Nemanjinome dvoru u Kotoru ispiše rukopis *Miroslavljeva jevanđelja*. A ne vidi se kako bi taj rukopis mogao biti prepisan u katoličkoj Stonskoj biskupiji ako se ima na umu da je knez Miroslav još od 1181. godišta bio izopšten iz Katoličke crkve, a da se i ne pominju lingvistički i brojni drugi povijesni razlozi koji su to onemogućavali. Ston je čak i od Dubrovnika još više udaljen na zapadu i zbog niza pokazanih razloga bez ikakvih izgleda i uslova da u njima nastane *Miroslavljevo jevanđelje*. Isto tako, ne vidi se otkuda bi na dvoru Kulinovom u mnogo udaljenome, njegovom jeretički raspoložnome stolnom gradu Vrhbosni mogli biti prisutni katolički benediktinski redovnici i raški pravoslavni dijaci-ekavci kao neprijatelji Crkve bosanske, koji u njemu s bosanskim krstjanima nijesu mogli zajedno raditi.

Iako je vojnički pobijedena i pokorena, Zeta je u državi Nemanjića dobila povlašćen položaj, neku vrstu unutrašnje autonomije, izvojevanu

stalnijem otporima i bunama Zećana protivu raške centralne vlasti. Produžila je da živi na svoj način, da se čak i dalje smatra zasebnom državom i da vodi vlastitu spoljnu politiku. Drugijem riječima, njezin samostalan položaj uglavnom se ispoljavaše u postojanju zapadnijeh uticaja. Položaj Zete kao državno-pravnoga subjekta u cijelome nemanjićkom periodu ogledaše se i u postojanju njezine vladalačke kancelarije u tome periodu, pored niza ranijih benediktinskih i drugih katoličkih skriptorijuma (Dukljansko-barske nadbiskupije i mitropolije) i novih pisarnica pri pravoslavnijem crkvama i manastirima, ograđenim iza godine 1219. Preko svoje javne dvorske kancelarije Zećani su za službene potrebe pismeno komunicirali sa sušednjem državama i oblastima, Raškom, Bosnom, Dubrovnikom, Humom i Travunijom. Iz toga odnosa, koliko je poznato, ostala je najstarija sačuvana ćiriliska isprava *Odolja Predenić s Krajinjanima i Dubrovčani utvrđuju mir i prijateljstvo*, pisana u slovjenskoj kancelariji u Dubrovniku 1248. godišta. U svojijem službenim i diplomatskijem odnosima iz toga vremena Dubrovčani su bili izdigli Zetu na isti rang koji su imale Raška i Bosna. U *Dubrovačkom statutu (Liber statorum)* iz godine 1272. mimo regulisanja diplomatskijeh odnosa Dubrovačke Republike sa sušednjem državama, pored samostalnih gradskih republika na Jadranu, ima i posebna, 42. glava za odnose s Raškom, Zetom, Humom i Bosnom. I ovi podaci posredno govore o mogućemu kulturnome i političkom statusu Zete, neophodnom za nastanak rukopisne knjige kakvo je *Miroslavljevo jevanđelje*. Ona je po svijem osnovama, pa čak i ovim pokazateljima, jamačno morala biti njegova postojbina. A u radu dvojice različitijeh pisara na istome rukopisu toga kodeksa pokazuje se bliska veza između zetskoga i raškog književnoga izraza i kako oba urastaju u temelje redakcijske pismenosti crnogorske literature zetskoga i srpske književnosti nemanjićkog perioda. Taj se kodeks neosporno pojavio kao produkt te saradnje i kao takvi jedanak predstavlja i remek-djelo stare crnogorske i srpske kaligrafske umjetnosti (12: 138-142).

Vojislav P. NIKČEVIĆ

**MONTENEGRIN REDACTION OF OLD CHURCH SLAVIC
LITERARY LANGUAGE AND *MIROSLAV'S GOSPEL***

Summary

The author of this work points out the most important feature of the Montenegrin redaction of Old Church Slavic standard language which preceded the Bosnian and Serbian redaction. The Miroslav's gospel is especially emphasized as the most significant monument of the Montenegrin cirilican redaction of literacy and literature. The problem of the authorship and the chronotype of this work and points out its lingual and graphical characteristics and the influence which the autorship did upon the Bosnian and Serbian redaction.

Literatura

1. Belić, A. – *Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika u Svetosavskom zborniku*, I, Rasprave, Srpska kraljevska akademija. Posebna izdanja, knj. CXIV, Društveni i istorijski spisi, knj. 47, Beograd, 1936.

2. Bogdanović, Dimitrije. – *Miroslavljevo jevanđelje u Istoriji Crne Gore*, knj. druga. Od kraja XII do kraja XV vijeka, Tom prvi, Crna Gora u doba Nemanjića, *Redakcija za Istoriju Crne Gore*, Titograd, 1970.

3. *Crkve u Crnoj Gori*. – Istorijski leksikon Crne Gore, 1, A-Crn. Izdavač Daily Press–Vijesti, Podgorica, 2006.

4. Десподова, Вангелија. – *Кон праишњето на прототипот на Мировлаво то јевангелије*, Македонски језик, Скопје, 1984.

5. Đorđić, Petar. – II: *Književno jezik*. A) *Književni jezik na osnovi staroslavenskog jezika*. a) *U srpskoj književnosti do Dositeja u*

Enciklopediji Jugoslavije, 4, Hil-Jugos. Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLX.

6. Đorđić, Petar. – *Miroslavljevo evanđelje* u *Enciklopediji Jugoslavije*, 6, Kalj-Put. Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, Zagreb, MCMLXV.

7. Hamm, Josip. – *Staroslavenska gramatika*, treće izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1970.

8. Kuljbakin, S. M.- *Paleografska i jezička ispitivanja o Miroslavljevom jevanđelju*. Posebna izdanja, knj. LII, Srpska akademija nauka, Beograd, 1925.

9. Mirković, Lazar. – *Miroslavljevo jevanđelje*, Beograd, 1925.

10. *Miroslavljevo jevanđelje*, Beograd, 1897.

11. Nikčević, Vojislav. – *Književni jezik* u istoriji *Crnogorski jezik*. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije. Tom I (Od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1993.

12. Nikčević, Vojislav. – *Miroslavljevo jevanđelje – znameniti spomenik kulture* u *Crnogorskim književnim raskršćima*. Datiranja, lokacije, autorstva, etničke atribucije, veze. Matica crnogorska, Cetinje, 1996.

13. Nikčević, Vojislav P. – *Varsameleon i Gligorije dijak* u *Jezikoslovnijem studijama*, Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević”. Posebna izdanja. Knjiga 53, Cetinje, 2004.

14. *Prednjegoševsko doba*, Biblioteka Luča. Priredili: dr Niko S. Martinović, Risto Kovijanić, Slavko Mijušković, Čedo Vuković. Grafički zavod, Titograd, 1963.

15. Rodić, Nikola & Jovanović, Gordana. – *Miroslavljevo jevanđelje*, Beograd, 1986.

16. Rotković, Radoslav. – *Najstarija crnogorska država Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijek*. Izvori i legende, Print, Podgorica, 1999.

17. Rotković, Radoslav. – *Ilustrovana istorija crnogorskoga naroda*, II, Zeta u državi Nemanjića (1186-1356), Crnogorska izdanja, Podgorica, 2003.

18. Simeon, Rikard. – *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*,

I, A-O, II, P-Ž, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.

19. Šekularac, Božidar. – *Natpis kneza Miroslava u Bijelom Polju (oko 1190)* u knjizi *Tragovi prošlosti Crne Gore*. Srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori, Cetinje, 1994.

20. Šekularac, Božidar. – *Riječ Balsameleon je najvjerojatnije ime pisara Balše Primorca – Miroslavljevo jevanđelje temelj pismenosti*, Vijesti, Podgorica, 29. i 30. decembar 2006, 37, 31.

21. Vrana, Josip. – *Da li je sačuvan original isprave Kulina bana?* Radovi Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, knj. 2, Zagreb, 1955.

22. Vrana, Josip. – *L'Évangélarire de Miroslav*, s'-Gravenghage, 1961.